

Yhteiskunnallisen työn ja diakonian historian saumakohtia

Johdanto

Diakonialla on kielessämme melko vakiintunut merkitys. Se tarkoittaa kristillisestä uskosta motivaationsa saavaa hoitoa ja huolenpitoa sekä sosiaalisesta että terveydenhoidollisesta näkökulmasta. On myös opittu sanomaan, että diakonia ei ole kristilliselle kirkolle vain tehtävä, vaan se kuuluu kirkon oleukseen (Kopperi, 2016, 137; Ryökäs, 2019, 15; Malkavaara, 2022, 19).

Kun on haluttu opettaa, että diakonia kuuluu kaikille, siis koko seurakunnalle, ei ole haluttu tyytyä sellaiseen seurakuntadiakoniaan, jossa jotkut erikoistuvat diakoniaan ja tekevät sitä jopa ammatillisesti, vaan on puhuttu diakoniaseurakunnasta ihanteena, jossa diakonia koskettaa kaikkia (Kansanaho & Hissa, 1979, 82, 127, 132, 158). Tällöin viimeistään diakonia on asenne. Hyvin tiedämme, että monilla kristityillä tällainen lähimmäisenrakkautta painottava palvelumieli on joka tapauksessa. Kaikilla diakonista asennetta ei ole, sekin tiedetään (Malkavaara, 2022b, 59).

Ongelma on siinä, että diakonian merkityssisältö tiedetään melko myöhäiseksi konstruktioksi. Suhteellisen samantapaisesti ymmärretty diakonian merkityssisältö on ollut vasta runsaat sata vuotta. Niin sanotun uuden diako-

nialiikkeen alusta eli ensimmäisten diakonissalaitosten ja diakoniajärjestöjen perustamisesta tulee ensi vuosikymmenellä 200 vuotta.

Uuden testamentin diakoniatерmin ja nykyajan diakonian välistä kuilua on viime vuosina paljon tutkittu ja silloitettu, mutta tällaisessa esityksessä riittänee esimerkiksi, että suomalaisista raamatuntutkijoista kansainvälisesti merkittävin eli Heikki Räisänen, merkitsi sanan diakonia lainausmerkkeihin, kun hän kirjoitti auttamisesta ja keskinäisestä avusta varhaisten kristillisten seurakuntien elämässä (Räisänen, 2002, 104, 107).

Nykyaikaisessa, siis viime vuosikymmenten tai meidän elinaikamme diakoniakäsityksessä ehkä hämmästyttävintä on ollut toisaalta diakonian sisällyttäminen kirkkokäsitykseen ja toisaalta niin sanottu ekumeeninen diakonia, jota voi kutsua jopa profetalliseksi diakoniaksi. Siinä on paljon samoja aineksia kuin sillä, mitä Suomessa kutsutaan kirkon yhteiskuntatyöksi ja yhteiskunnalliseksi vastuuksi (de Faria, 2023).

Suppea ja laaja diakonia

Nostan esiin käsiteparin, jolla toivoisin olevan käyttöä ja merkitystä muuallakin kuin tässä esityksessä. Se on suppea ja laaja diakonia. Diakonia-ammattikorkeakoulussa niitä on käytetty jonkin verran, mutta ei riittävästi sielläkään.

Suppean diakonian ajatuksen voi oivaltaa rajaamalla nykyisen diakoniakäsityksen mahdollisimman kapeasti. Laaja diakonia on sitten diakonia-ajatuksen laajentamista uusitamentillisesti. Uudessa testamentissa diakonia ei rajaudu hoitoon ja huolenpitoon, ei edes palveluun niin kuin sen ymmärrämme, vaan yleensä tehtävään ja välittämiseen (Malkavaara, 2022b, 58–59).

Tämä ajatus on yllättävä siksi, että 1930-luvulta saakka vallitseva käsitys diakoniasta ja samalla Uuden testamentin diakonia-ajatukselta on ollut paljon kapeampi, lähinnä vain hoitoon ja huolenpitoon rajautuva. Kari Latvus on ollut yksi niistä tutkijoista, jotka ovat tätä pyrkineet opettamaan (Latvus, 2005, 2007, 2008, 2010, 2011a, 2011b, 2017). Vieläkin olemme 1930-luvulla kirjoitettujen eksegeettisten sanakirjojen vankeja (Ryökäs, 2019, 57–58, 62, 64, 111). Keskeinen kapeamman 1930-lukulaisen ajatuksen välittäjä suomalaiseen diakoniakoulutukseen oli professori, myöhemmin Kuopion piispa Eino Sormunen, jonka Diakonian oppikirjassa diakonian tausta selitetään silloisen uuden saksalaisen tutkimuksen mukaan (Ryökäs, 2019, 119–170).

Sukupolvea Eino Sormusta vanhempi suomalaisen diakonian ”grand old man” Otto Aarnisalo tunsi Uuden testamentin eikä häntä ollut johdettu harhaan. Sen takia hän saattoi kirjoittaa näin: ”Useimmat, diakoniasta puhuessa, eivät ajattele muuta kuin kristillistä sairashoitoa. Toiset käyttävät sanaa laajemmassa merkityksessä, tarkoittaen sillä kristillistä laupeudenharjoitusta ylipäänsä. Vielä toiset sisällyttävät siihen koko n. k. maallikkotoimen” (Lillqvist, 1964/1899, 20; Malkavaara, 2021, 138, 2022a, 139).

Diakonia oli alkanut saada suppeampia ja laajempia merkityksiä ja diakoniaa edustavat olivat alkaneet kiistellä siitä, mikä merkitys oli oikea. Aarnisaloon kirjoituksista voidaan erottaa diakonian suppea merkitys, jossa sana tarkoittaa ”avunantoa eli laupeudenharjoitusta”, sekä laaja merkitys, joka tarkoittaa ”palvelemista ja virkatointia yleensä”. Kirkolliskokouksen käsiteltävänä vuosina 1908 ja 1913 ollut diakoniakysymys viittasi siihen toimeen, ”mitä Raamatussa merkitään ahtaammassa mielessä käytetyllä diakonia-sanalla” (Aarnisalo, 1964/1913, 133).

Aarnisalolle tästä näkökulmasta katsottu laaja diakonia tarkoitti mitä hyvänsä seurakunnan palvelemista, mistä kertoi myös hänen 20 vuoden ajan Sortavalan Liikolassa johtamansa diakonioppilaitos. Siellä diakonit varustettiin monenlaisiin seurakunnan palvelutehtäviin kuten esimerkiksi kantto-reiksi ja suntioiksi. Koulutus jouduttiin lopettamaan vuonna 1921, sillä vain harvat seurakunnat palkkasivat diakoneja (Kansanaho, 1964, 20–21, 63–83; Mustakallio & Koskenvesa, 2002; Penttinen, 2018, 114–115; Malkavaara, 2022, 146–148, 178–190, 214).

Diakonian laajenemisen suunnat

Kun lähdetään suppeasta diakonianäkemyksestä, se laajenee oikeastaan kolmeen suuntaan. Tätä ei aina huomata, ja ajatus jää helposti vaillinaisesti ymmärretyksi.

Ensimmäinen laajeneminen on hoidon ja huolenpidon sekä sosiaalisen vastuunkannon laajeneminen mihin hyvänsä suuntaan, koska diakonia on saatu tehtävä, toimeksianto. Tämä laajeneminen ei katso koulutusta eikä vihkimystä. Se on kristityn vastuuta ja elämäntapaa.

Toinen on ammatillisen diakonian tai virkadiakonian laajeneminen. Perinteisen suomalaisen ja pohjoiseurooppalaisen näkemyksen mukaan diakonia on ollut sairaanhoitodiakoniaa. Vaikka seurakuntadiakoniasta puhuttiin

kauniisti, diakonissalaitokset eivät vuosikymmeniin halunneet diakoniaa seurakuntien käsiin. Sen takia diakonian laajeneminen sosiaalisen vastuun suuntaan oli hidasta, ja 1930-luvulla käytiin keskustelua huoltodiakoniasta. Pitäjyhteisöjensä kiinteinä osina seurakunnat halusivat kuitenkin koko yhteisöä palvelemaan sairaanhoitajia. Sosiaaliseen vastuuseen koulutettuja diakonisseja seurakunnat eivät silloin vielä katsoneet tarvitsevansa. Lisäksi valtionavutkin johtivat sairaanhoitajadiakonisojen palkkaamiseen (Kansanaho, 1964, 197–198, 284–294; Pyykkö, 2004, 118–122; Paaskoski, 2017, 182–185; Malkavaara, 2022, 215–228).

Seurakuntaopisto aloitti diakonikoulutuksen uudelleen vuonna 1953 (Malkavaara, 2004) ja vähän yli 15 vuotta myöhemmin sitä seurasivat muut koulutuslaitokset (Malkavaara, 2002, 238). Kaikkiaan kirkon työssä tapahtui toisen maailmansodan jälkeen iso muutos, jossa se avartui kohti yhteiskuntaa jopa siinä määrin, että diakoninen korvautui kirkon virallisissakin asiakirjoissa sosiaalisella (Hissa, 1970, 72; Koskenvesa, 1980, 51–52; Wirilander, 2011, 51–52; Nieminen, 2008, 138). Kirkko laajeni sosiaaliseen suuntaan, mutta diakoninen maailma ei ollut siihen valmis, jolloin oli luotava teollisuustyö, joka laajeni sittemmin yhteiskunnalliseksi työksi ja kirkon sosiaalisesti vastuuksi.

Kolmas laajeneminen on vihkimysviran laajenemisen ajatus. Siinä on kysymys virkateologian lisäksi diakonisen viran joustavuudesta. Muutamia vuosia siten teologian tohtori Minna Hietämäki laati kirkkohallitukselle tilaustutkimuksen, jonka johtopäätös oli, että diakonisen viran ongelma oli sen eriytymättömyys (Hietämäki, 2019). Ajattelen päinvastoin. Diakonisen viran tai diakoniviran vahvuus on sen joustavuus, avaruus ja määrittelemättömyys. Sellaisena se laajenee niin kuin halutaan.

Diakonia ja kirkon sosiaalinen vastuu

Jo Aarnisalo näki diakonian tehtäväksi ennaltaehkäistä kurjuutta ja hätää. Se oli yhteiskunnan sosiaaliisiin epäkohtiin puuttumista kristillisen lähimmäisenrakkauden keinoin ja työtä ”äänettömän hädän puolesta”, niin kuin yksi hänen iskulauseistaan kuului. Diakonia ei hänen mielestään ollut kristillistä sairaanhoitoa vaan pikemmin kristillistä vaivaishoitoa (Lillqvist, 1964/1902, 69–75; Malkavaara, 2022, 149).

Suomalaisista kirkollisista uudistusliikkeistä jo 1900-luvun alun nuorkirkollisuus ajoi kirkon sosiaalista vastuuta, siis laajempaa diakoniaa. Ryhmän

jäsenet ajautuivat nopeasti kirkon johtopaikoille, joten se menetti protestiliikkeen aseman ja mahdollisuuden, mutta jäsenten näkemyksillä kirkon laajasta sosiaalisesta vastuusta oli merkitystä (Malkavaara, 2022, 207–209).

Iso vaikutus oli setlementtiliikkeellä ja sen ensimmäisellä johtajalla Sigfrid Sireniuksella. Hän etsi vastauksia sekä kristillisestä sosialismista että nuorkirkollisuudesta. Hän sai vasemmistolaisen leiman, mikä vaikeutti hänen hyväksymistään. Samaan aikaan hänen kirjansa myivät hyvin, setlementtejä perustettiin ja väkeä tuli kuulemaan. Sireniuksen sosiaalisen kristillisyyden linja tai kristillinen sosialismi nojasi reformoidusta teologiasta periytyvään Jumalan valtakunta-ajatteluun ja on yksi monista reiteistä, miten reformoitu teologia on tullut suomalaisen luterilaisuuteen (Malkavaara, 2022, 285–290).

Setlementtityön lähtökohdat ja työote olivat lähellä yhteiskunnallisesti painottunutta diakoniaa. Setlementtiliikkeessä ei puhuttu diakoniasta, koska diakonissalaitokset sellaisen torjuivat. Diakonissalaitokset olivat ennakkoluuloisia, ja setlementit koettiin vieraiksi ja ne leimattiin poliittisiksi. Diakonissalaitosten kanssa työskennelleet kaupunkilähetykset olivat toimineet samantapaisella työotteella työläisatuksen keskellä kuin setlementit (Malkavaara, 2022, 290–293).

Yhteiskunnallisesti painottuneen diakonian yksi uoma oli suurten kaupunkien liepeillä tehty esikaupunkityö. Valtiolta 1900-luvun alussa saadulla määrärahalta palkatut esikaupunkipapit toimivat Turun Raunistulassa, Tampereen Pispalassa ja Viipurin Kolikkoinmäessä. Myöhemmin vastaavia esikaupunkipappeja toimi seurakuntien varoin muuallakin (Malkavaara, 2022, 290). Toinen uudistuksen suunta oli pikkukirkkojen, rukoushuoneiden ja seurakuntalojen rakentaminen ohi seurakunnan päätösten (Malkavaara, 2022, 207, 212, 264, 274).

Asevelipapit uudistajina

Suurta rakenteellista muutosta merkitsi toinen maailmansota. Asevelipapit omaksuivat Aseveljien liitolta sosiaalipoliittisen integraatiolinjan kansan taistelutahdon parantamiseksi mutta käänsivät sen viestin kirkkoon, jonka tuli päästä lähemmäksi kansaa ja luoda sovinnolliset välit työväenliikkeeseen. Oli toteutettava uusi kansaa kokoava kirkollinen visio sodan kokemusten pohjalta.

Välitön asevelipappityö oli diakoniaa ja sielunhoitoa, jonka perusta oli lähimmäisen auttaminen vaikeissa oloissa. Kirkko ja sen sielunhoitotehtävä halettiin nähdä koko kansan palvelijana. Asevelipapit halusivat lähentää kansaa ja kansasta vieraantunutta kirkkoa toisiinsa. Tästä kasvoi kirkon uudistusliike. Kirkon oli otettava ”kansan asiat omikseen”, avarrettava sosiaalista näkökenttäänsä ja toimintasektoriaan niin, että sen työ ulottui etsivänä kaikkiin yhteiskuntaluokkiin. Kirkon tuli tavoittaa aidosti koko kansa, ja kansa tuli saada kantamaan huolta ja vastuuta kirkon asioista. Sosiaalisen vastuun korostamisessa nuorten pappien ajatuksiin liittyi Sigfrid Sirenus (Murtorinne, 1995, 277–279; Seppo, 1999, 25–27, 2013, 84–89, 98–99, 106–108; Wirilander, 2011, 39–40). Liikkeen johtajat Martti Simojoki ja Erkki Niinivaara hakivat kirkon kannatuspohjan laajentamista ja suurempaa tukea kirkon toiminnalle. He halusivat, että kansa voisi tuntea kirkon omakseen ja kantaa siitä vastuuta (Seppo, 1999, 27; Seppo, 2013, 102–106).

Ajatuksia testattiin Tampereen kirkkopäivillä tammikuussa 1943. Pappaja arvosteltiin siellä keskittymisestä vain tuonpuoleiseen ja ihmisten elämän unohtamisesta. Sosiaalisen vastuuntunnon herättäminen oli keskeistä. Tampereen kirkkopäivät merkitsivät tunnustusta kristillissosiaaliselle liikkeelle ja Sireniuksen setlementtityölle, joka tähtäsi kirkon ja työväen yhteistyöhön. Kun sanottiin, että kirkon tuli olla kaikkien yhteiskuntapiirien omakseen tuntema kansankirkko, jonka tehtävä on kansan moraalisen ja sosiaalisen yhteishengen lujittaminen julistustehtävän rinnalla, yksilökeskeinen pelastussanoma ja sosiaalista kristillisyyttä tähdentänyt ajattelutapa joutuivat jännitteeseen asetelmaan toisiaan vastaan (Malkavaara, 2022, 300–303). Kirkkopäivillä hyväksyttiin ajatus kirkon sosiaalivaliokunnan asettamisesta Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton (SKSK) yhteyteen. Se ei ollut suuri menestys, mutta ensimmäinen kirkollinen yhteistyöelin, jossa oli työväenliikkeen nimeämiä edustajia (Malkavaara, 2022, 303–307).

Asevelipappien organisaatio pelastettiin SKSK:n sisään, kun välirauhansopimuksen mukaisesti kaikki fasistiset ja Neuvostoliiton vastaiset yhdistykset oli lakkautettava. Syntyi Kristillinen Palveluskeskus, jossa hahmoteltiin uutta laaja-alaista työnäkyä, joka painottaa kirkon henkistä ja sosiaalista vastuuta koko kansasta ja ”palvelevan kirkon” ihannetta. Kyseessä oli iso ajattelutavan muutos ja sosiaalieettinen perusnäkemys (Veikkola, 1993, 3–4, 1969, 35, 65; Koskenvesa, 1980, 51; Malkavaara, 2000, 207; Seppo, 2013, 111).

Diakoninen korvautuu sosiaalisella

Kristillisen Palveluskeskuksen johtajasta Kusti Korhosesta tuli nopeissa organisaatiomuutoksissa SKSK:n sosiaalisihteri. Hän kirjoitti ensi töinään muistion Sosiaalisen työn kehittämisestä seurakunnissa. Siinä Korhonen suositteli toimintalinjaa, jossa tarkoituksena oli saada seurakunta toimimaan sosiaalisena yksikkönä. Periaatteessa sosiaalinen samastettiin näin diakoniaan (Veikkola, 1969, 46–47; Wirilander, 2011, 50).

Kuhunkin hiippakuntaan oli saatava sosiaaliasessori sekä sosiaaliseen työhön perehtynyt pappi, hiippakunta-apulainen diakoniatyötä varten. Hänen tehtävänään olisi kiertää seurakunnissa tekemässä diakoniaa ja sosiaalista työtä tunnetuksi. Sosiaalipapin tehtävä olisi yhdessä seurakuntapapiston kanssa organisoida, valvoa ja johtaa tätä toimintaa. Korhonen käytti diakonian ja sosiaalisen käsitteitä rinnakkain ja sekaisin. Erikoisinta oli, että muistio hyväksyttiin kirkon johtoelimessä laajennetussa piispainkokouksessa joulukuussa 1945 (Hissa, 1970, 72; Koskenvesa, 1980, 51–52; Nieminen, 2008, 138; Wirilander, 2011, 51–52).

Tästä alkoi seurakuntien kristillissosiaalinen työ, jota rakennettiin diakonian perustukselle. Vaihe jäi kuitenkin lyhyeksi. Jo vuonna 1948 todettiin, että kirkon diakoniatyö oli perustettava karitatiivisen työnäyn varaan. Kristillissosiaalinen työnäky ja sosiaalisen vastuun korostaminen jäivät elämään moniin seurakuntiin, kun taas monissa muissa niitä pidettiin liian vasemmistolaisina. Yksilöiden auttamiseen keskittyvä seurakuntadiakonia oli pettymys Sireniukselle ja settlementiliikkeelle. Settlementit jatkoivat työtään sosiaalisen työnäkynsä mukaisesti eivätkä ottaneet käyttöön diakonian käsitettä, jota niiden työ laajasti ymmärrettyä oli (Malkavaara, 2002, 230; Ajo, 2006; Tilli, 2020, 125–126).

Nopeasti edenneissä prosesseissa kirkon diakoniatyö oikeastaan hylkäsi sen sosiaalisen vastuun ajatuksen, joka hetkeä aikaisemmin oli sen johtotähtenä. Diakonia otti askelen taaksepäin, mikä johtui ainakin piispainkokouksesta, sairaanhoidon tehtäviin tottuneista diakonissoista ja ilmapiiristä seurakunnissa sekä vasemmistolaisuuden pelosta. Diakonia vetäytyi suppeaan muotoon.

Tästä alkoi sitten uusi vaihe. Kotkan kirkkopäivillä vuonna 1949 sosiaalipolitiikan professori Heikki Waris tarkasteli yhteiskunnan rakennemuutosta ja uusien teollisuuspaikkakuntien tai pienempien teollisuusyhdyskuntien syntyä ja sanoi kirkon olleen aivan liian hidas aloittamaan seurakuntaelämää

teollisuuden synnyttämässä uusissa väestökeskuksissa. Huvirakennukset ja urheilukentät rakennettiin samaan aikaan kuin ensimmäiset asunnot. Miksi ei seurakuntatalojakin, Waris kysyi. Uuden teollisuusväestön ongelmat ja kirkon vastuu teollisuusseutujen hengellisestä hoidosta olivat alku kirkon uudelle teollisuustyölle, vähitellen yhteiskunnalliselle työlle ja myös kirkon sosiaaliellettiselle työlle, mutta niistä joskus toiste (Veikkola, 1993, 4; Malkavaara, 2000, 209).

Puheenvuoro Kari Latvuksen eläkkeellelähtöseminaarissa 17.2.2023.

Lähteet ja kirjallisuus

- Aarnisalo, O. (1964). Pastori O. Aarnisalon laatima esitys. – M. Ojala, (toim.). *Etsivän kirkon puolesta. Otto Aarnisalon kirjoituksia sisälähetysten ja diakonian alalta*. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura. (Alkuperäisjulkaisu 1913)
- Ajo, M. (2006). Sirenius, Sigfrid (1877–1961), settlementiliikkeen uranuurtaja, merimiespappi.
- Kansallisbiografia. Julkaistu 9.10.2006. Päivitetty 1.2.2012. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilö/3077>
- de Faria, R. B. (2023). Prophetic diakonia for social justice and peacemaking. – M. Lepäkangas & M. Isaac (toim.), *Blessed are the peacemakers: Theology, compassion and action for a global mission. Essays in honour of Munib Younan*. Helsinki: Luther-Agricola-seura.
- Hietamäki, M. (2019). *Selvitys diakonian viran uudistusprosessin tilasta 2019*. Raportti kirkkohallitukselle. Helsinki: Kirkkohallitus.
- Hissa, P. I. (1970). Näkökohtia diakoniamme suuntauksesta kirkkojenvälisen keskustelun valossa. – P. I. Hissa, (toim.), *Diakonia ja muuttuva yhteiskunta*. Helsinki: Kirkon diakoniatöimikunta.
- Kansanaho, E. (1964). *Suomen Kirkon Sisälähetysseuran historia. Sortavalan aika 1905–1944*. Helsinki: Suomen Kirkon Sisälähetysseura.
- Kansanaho, E. & Hissa, P. I. (1979). Palveleva kirkko. Diakonian oppikirja. (3. p.). Helsinki: Kirjaneliö
- Kopperi, K. (2016). Diakonian monet ulottuvuudet – diakonian oppikirjoissa esitetyt näkemykset diakoniasta. *Diakonian tutkimus*, 2.
- Koskenvesa, E. (1980). Kirkon diakoniatöimikunnan asettaminen. – Juha Pihkala (toim.), *Spiritus et institutio ecclesiae. Libellus in honorem Erkki Kansanaho*. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Latvus, K. (2005). Diakonian viran alkuperän uudelleen arviointia. – *Diakonian tutkimus* 2.
- Latvus, K. (2007). Auttajan viran alkuperän uusi tulkinta. – K. Latvus ja A. Elenius (toim.), *Auttamisen teologia*. Helsinki: Kirjapaja.
- Latvus, K. (2008). The paradigm challenged: New analysis of the origin of diaconia. *Studia Theologica*, 2. <https://doi.org/10.1080/00393380802559816>
- Latvus, K. (2010). Diaconal ministry in the light of reception and re-Interpretation of Acts 6. Did John Calvin create social-caritative ministry of diaconia? *Diakonia. The Journal for the Study of Christian So-*

- cial Practice, 1.* <https://doi.org/10.13109/diac.2010.1.1.82>
- Latvus, K. (2011a). The conventional theory about the origin of diaconia. An analysis of arguments. *Diaconia. Journal for the Study of Christian Social Practice, 2.*
- Latvus, K. (2011b). Karitatiivisen diakonian-käsitteen synty. *Diakonian tutkimus, 2.*
- Latvus, K. (2017). *Diaconia as care for the poor? Critical perspectives on the development of caritative diaconia.* Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.
- Lillqvist, O. (1964). Suomen kirkon diakoniansynty. Koe erään kirkkomme elin-käytännön ratkaisemiseksi. – M. Ojala (toim.), *Etsivän kirkon puolesta. Otto Aarnisaloon kirjoitettuja sisälähetysten ja diakonian alalta.* Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura. (Alkuperäisjulkaisu 1899)
- Lillqvist, O. (1964). Diakonia ja kunnallinen vaivahoito – M. Ojala (toim.), *Etsivän kirkon puolesta. Otto Aarnisaloon kirjoitettuja sisälähetysten ja diakonian alalta.* Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura. (Alkuperäisjulkaisu 1902, *Vartija, 7*)
- Malkavaara, M. (2000). Kirkko muuttuvassa yhteiskunnassa. Kirkko toisen maailmansodan jälkeen, 1944–2000. – E. Murtorinne (toim.), *Kristinuskon historia 2000. Kristinuskon Suomessa.* Espoo: Weilin & Göös.
- Malkavaara, M. (2002). Sodasta laman kynnykselle. Köyhyys ja diakonia hyvinvointivaltiota rakennettaessa. – Virpi Mäkinen (toim.), *Lasaruksesta leipäjonoihin. Köyhyys kirkon kysymyksenä.* Jyväskylä: Atena.
- Malkavaara, M. (2004). Diakonikoulutus Järvenpäässä 50 vuotta. *Diakonian tutkimus, 1.*
- Malkavaara, M. (2022a). *Diakonia on kutsu-mustyötä. Diakonia Suomessa 1850–1944.* Helsinki: Diakonia-ammattikorkeakoulu.
- Malkavaara, M. (2022b). Diakonian merkitykset. *Diakonian tutkimus, 2.*
- Murtorinne, E. (1995). *Suomen kirkon historia 4. Sortovuosista nykypäiviin 1900–1990.* Helsinki: WSOY
- Mustakallio H. & Koskenvesa, E. (2002). *Aarnisalo, Otto (1864–1942), seurakunta-diakonian uranuurtaja, Suomen Kirkon Sisälähetysseuran johtaja.* Julkaistu 14.6.2002. Päivitetty 31.1.2012. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilol/3011>
- Nieminen, H-T. (2008). *Piispainkokous. Piispainkokouksen synty, tehtävät ja toiminta 1908–2008.* Helsinki: Kirkkohallitus
- Paaskoski, J. (2017). *Ihmisen arvo. Helsingin Diakoniasalaitos 150 vuotta.* Helsinki: Edita.
- Penttinen, L. (2018). *Väivähoitajien yhdistysmuotoiseen seurakuntadiakoniaan. Diakoniatyö Kuopion kaupunki- ja maaseurakunnassa sekä siitä eronneissa seurakunnissa 1850–1944.* (Väitöskirja, Itä-Suomen yliopisto).
- Pyykkö, R. (2004). Valtion ja kirkon välissä: ammatillisen seurakuntadiakonian muotoutuminen. – L. Henriksson & S. Wrede (toim.), *Hyvinvointityön ammatit.* Helsinki: Gaudeamus.
- Ryökäs, E. (2019). *Aikaan sidottu diakonia-käsite. Tiedekriittinen yritys ymmärtää suomalaista diakonia keskustelua.* Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.
- Räisänen, H. (2002). Diakonia ja varhaisen kristinuskon leviäminen. Näkökohtia uusimmasta keskustelusta. – M. Lahtinen ja T. Toikkanen (toim.), *Anno Domini 2002. Diakoniatieteen vuosikirja.* Lahti: Lahden Diakoniasäätiö.
- Seppo, J. (1999). Kirkko ja itsenäinen Suomi 1917–1998. – M. Heikkilä, E. Helander, A. Lauha, S.
- Peura, & J. Seppo, *Uskonto ja nykyaika. Yksilö ja eurooppalaisen yhteiskunnan murros.* Jyväskylä: Atena.
- Seppo, J. (2013). *Kirkon mies ja muuttuva maailma. Martti Simojoki I.* Helsinki: WSOY.
- Tilli, J. (2020). Sielu naarmuilla kohti marttyyriutta? Luterilainen kirkko, työväestö ja esivalta toisen maailmansodan jälkeen. – N. Huttunen, A. Portman, & K. Sinnemäki (toim.), *Kaappiluterilainen kansa. Puheenvuoroja suomalaisesta yhteiskunnasta.* Helsinki: Käsite-kirjat.

- Veikkola, J. (1969). *Viisi vuosikymmentä kirkollista pioneerityötä. Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto vuosina 1919–1968*. Helsinki: Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto.
- Veikkola, J. (1993). Toivo I. Palo – Kirkon yhteiskunnallisen työn uranuurtaja. – J. Veikkola (toim.), *Palon jälkiä. Jublakirja teologian tohtori h.c. Toivo I. Palon täyttäessä 80 vuotta 30.10.1993*. Helsinki: Diakonia
- Wirilander M. (2011). *Hiippakunta diakoniatyön tekijänä ja tukijana. Diakoniatyön kehitys Mikkelin hiippakunnassa 1945–1991*. Helsinki: Hakapaino.